

НОВІ ДАНІ ПРО КУЛЬТОВУ ПЛАСТИКУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

С. О. Гусєв

У статті йдеться про нові знахідки жіночої пластики на поселеннях розвинутого Трипілья у Побужжі та межиріччі Південного Бугу і Дністра.

В колі нео-єнеолітичних культур Близького та Середнього Сходу Південно-Східної Європи культ родючості став стрижневим у системі ранньоземлеробських релігійних вірувань. Ідея народжуваності в природі асоціювалася з уявленнями первісних людей про родючу силу жінки, матері. Посередниками між цими двома поняттями, ймовірно, виступали антропоморфні статуетки. Відомо, що трипільська культура є однією з найбагатших на знахідки культових теракот.

Єнеолітичні фігурки з території України нерідко підкреслено наділялися рисами родючості Матері-Землі. Так, в нижній частині живота окремих статуеток ранньотрипільського поселення Сабатинівка II заглибленнями зображувалися дерева¹. На пластиці з Кошилівців (Трипілья СІ—СІІ) рослини змальовувалися проростаючими з жіночого лона². Чимало траплялося антропоморфних фігурок з порожнинами в області тазу, там, де повинно зароджуватися нове життя (Лука-Врублівецька, Курилівка)³. У Нових Русештах I знайдено жіночі фігурки, в черевну порожнину яких були покладені глиняні яйцеподібні кульки, які символізують зародок, «зерно життя»⁴. Жіноче лоно багатьох пластичних зображень, особливо в ранньому Трипільлі, позначалося ромбом — землеробським культовим знаком⁵. Ромб із крапочкою по центру Б. О. Рибаків розглядав як символ засіяного поля⁶. Яскраво виражена стеатопігія трипільських матрон, на наш погляд, була не випадковою, а також слугувала означенню великого репродуктивного потенціалу жінки.

Однак, найяскравіше семантичний зв'язок між родючою силою жінки-матері і родючістю землі виявився у практиці додавання зерна до глиняної маси, з якої формувалися антропоморфні статуетки. Традиція такого змішування тіста вперше була зустрінута на поселенні Лука-Врублівецька. Дев'ять фігурок з різних комплексів пам'ятки мали відбитки зерняток як на поверхні, так і всередині тіла⁷. Зважаючи на цей факт, С. М. Бібіков цілком справедливо зробив висновок, що антропоморфна пластика Трипілья з-поміж інших культів (культ предків, культ охоронниць домашнього вогнища, благополуччя сім'ї і роду) культ родючості відбивала найбільш показово⁸.

Хоча домішування зерна в жіночі фігурки безпосередньо вказує на характер обряду за їх участю, крім матеріалів Луки-Врублівецької, у розпорядженні фахівців було лише кілька екземплярів ранньоземлеробських статуеток з чітко визначеними відбитками зернівок злакових культур. Це одна фігурка з болгарської ранньоземлеробської пам'ятки Рачев⁹, одна з гумельницького поселення Замбраска¹⁰, та декілька статуеток з відбитками зернівок проса з ранньотрипільського поселення Бернашівка¹¹. Цим переліком публічна інформація тривалий час і обмежувалася. Надходження нових пластичних антропоморфних матеріалів з поселень розвинутого Трипілья Середнього Побужжя та межиріччя Південного Бугу і Дністра не тільки поповнили список аналогічних знахідок, а й пролили додаткове світло на особливості відправлення провідного ранньоземлеробського культу. Зупинимося на характеристичні скульптурок.

1. Ніжки статуетки з поселення Вільшанка (Трипілья VI—VII, верхня течія р. Вільшанка, ліва притока Дністра) (розвідки В. А. Косаківського та автора) належали неорнаментованій фігурці скорочених пропорцій із стеа-

топігчною масивною нижньою частиною, тісно зімкнутими ногами та кружалцем для кращої стійкості замість стоп (підтип С₁ за А. П. Погожевою¹²). Вона виготовлялася з добре відмуденої глини з домішками шамоту, піску та слюди. Якісний випал забарвлював її у жовтогарячий колір. Зернівка пшениці одностернянки (*Triticum monocossum* L.)^{*} тут відбилася в передній частині опорного кружалця, ніби розділяючи стопи (рис. 1, 3).

2. Статуетка з характерним відбитком знайдена на поселенні Ворошилівка (Трипілля VII)¹³. Зернівка пшениці двостернянки (*Triticum dicossum* L.) втискувалася з правого боку в литку стрункої «вагітної» фігурки на веретеноподібній ніжці (підтип С₂) (рис. 1, 1), виліпленої з тонкоструктурної глини з домішками піску і шамоту. Випал посередній, колір темнозелений. Після випалу поверхня виробу залощувалася і густо фарбувалася в червоний колір.

3. Найвиразніший екземпляр походить з поселення Цвіжин (Трипілля VI—VII, р. Воронка, ліва притока Південного Бугу¹⁴). Фрагмент стегової частини лівої ноги належав стеатопігчній статуетці, морфологічно близькій до підтипу С₂ (за А. П. Погожевою). Фігурка ліпилася з добре просіяної глини з домішками піску, шамоту і дрібної жорстви. Колір світложовтий, слідів орнаменталізації не помічено. Зернівка ячменю голозерного (*Hordeum vulgare var nudum*) була втиснута прямо по центру лобкової частини тулуба, чітко означивши жіночий дітородний орган (рис. 1, 2).

При зіставленні вищеописаних статуеток з відомими раніше, простежуються важливі відмінності. По-перше, якщо в ранньотрипільський час зерно кидалося в керамічне тісто, приготовлене для виготовлення пластики у великій кількості, то у розвинутому Трипільлі воно втискувалося в тіло вже сформованих фігурок поодинокі, причому робилося це демонстративно, на помітних місцях. Специфічність розташування відбитків повністю заперечує можливість випадкового попадання зерна, що цілком могло статися якщо не в Луці-Врублівецькій, то, принаймні, в Рачеві або Замбрасці. Особливо переконлива в цьому плані Цвіжинська статуетка, де зерня поміщалося в жіноче лоно так, ніби ним засівалося поле. Семантика зображення демонструє безпосередній зв'язок між жінкою, матір'ю і землею. Як земля засівається (запліднюється) зерном, так і жіноча іпостась — статуетка — «запліднюється» тим же зерном. Ритуал за участю таких фігурок міг провадитися як у сподіванні на добрий урожай, так і з надією на зародження нового людського життя. Дослідниця антропоморфної пластики стародавніх землеробів Передньої та Середньої Азії О. В. Антонова звернула увагу, що в їхній уяві земля мала ті ж властивості, що й жінка¹⁵. Трипільський матеріал демонструє схожу картину. Разом з тим, приклад «засіювання» жіночих фігурок не просто ставить в один послідовний асоціативний ряд жінку і землю (жінка — земля), а демонструє їх взаємозв'язок (жінка — земля). Отже, в ритуалах ранньоземлеробського культу родючості поняття жінка-матір'ю взаємообумовлювалося і гармонійно поєднувалося з поняттям Матір-Земля.

По-друге, характер відбитку та сліди червоної фарби на статуетці з Ворошилівки показують, що фігурка фарбувалася після випалу та вилучення зернівки з литки, а, зважаючи на заполірування стопи та стегон нижче сідниць, не важко здогадатися про тривале її використання. С. М. Бібіков, спираючись на археологічні факти та залучивши етнографічні дані, висунув гіпотезу, що трипільські антропоморфні статуетки кидалися у вогонь відразу ж після їх формування. «Після цього релігійно-магічного акту статуетками більше не користувалися. Їх пускали в небуття або знищували. Думаю, що так чинили не тільки із статуетками й зерном чи змішаними на борошні. Швидше всього таке ж призначення мала більшість скульптурних фігурок...»¹⁶. Інша доля спіткала Ворошилівську статуетку. Без сумніву, фарбування та заполірування засвідчують багаторазове застосування фігурки в церемоніях, а не поодинокі, як це мало місце із скульптурками Луки-Врублівецької. Ворошилівська статуетка, рівно як і вільшанська або цвіжинська, могли довго застосовуватися в ритуалах як із зерном, так і без нього,

* Усі палеоетноботанічні визначення проведені в лабораторії ІА НАН України. Висловлюю щирі подяки Г. О. Пашкевич за аналізи та консультації, отримані під час роботи.

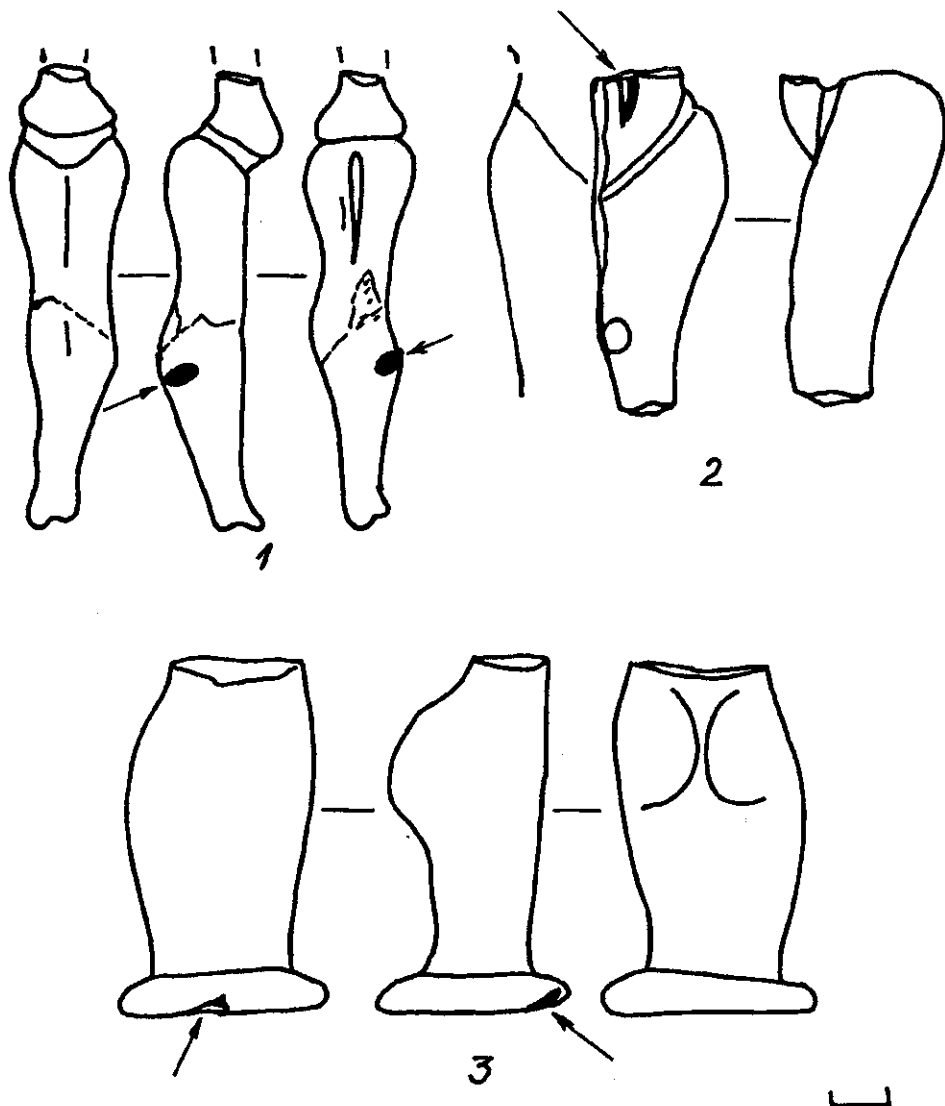

Рис. 1. Антропоморфні фігурки трипільської культури з відбитками зернівки злакових культур: 1 — Ворошилівка, 2 — Цвіжин, 3 — Вільшанка.

маючи чіткий відбиток (понятійний заміник зернини) на відповідному місці. Екстраполюючи висновки С. М. Бібікова щодо тривалості використання пластики за зразками із зерном на хронологічно пізніший час, відзначимо, що у розвинутому Трипільлі антропоморфні фігурки функціонували значно довше, ніж на ранньому етапі культури. Не дивно, що виготовлені з високою технологічною якістю, реалістичніші за стилями пластичного втілення та досконаліші за прийомами оздоблення, вони не могли швидко «пускатися в забуття».

Таким чином, нові дані про антропоморфну пластику трипільської культури суттєво розширили відомості про ранньоземлеробський культ родючості. Вперше у дослідницькій практиці вдалося чітко простежити еволюцію ритуалу цього культу з використанням антропоморфних статуеток. Так, якщо у ранньотрипільський час «запліднення» жіночих фігурок провадилося шляхом домішування зернин у глину, то в розвинутому Трипільлі цей акт здійснювався одиничним демонстративним втискуванням зернівок, нерідко в область геніталій. На завершення відзначимо, що жіночі скульптурки перетворилися

з одноразових на часто вживані атрибути культу: при щедрому домішуванні зерна вони функціонували недовго, в той час як при одиночному втискуванні виконували свою роль в системі ідеологічних уявлень трипільців протягом тривалого часу.

Примітки

¹ *Макаревич М. Л.* Об идеологических представлениях у трипольских племен // ЗООИД.— 1960.— Т. 1 (34).— С. 296.— Рис. 4, 13, 14.

² *Hadaszek K.* La colonie industrielle de Koszylowce de l'epoque eneolitique. (Album de fouilles).— Leopold-Krakow, 1915; *Погожева А. П.* Антропоморфная пластика Триполья.— Новосибирск, 1983.— С. 91.— Рис. 27, 2; С. 94.— Рис. 30, 2.

³ *Погожева А. П.* Вказ. праця.— С. 34; *Гусев С. О.* Трипільське поселення біля села Курилівка // VII Вінницька обл. істор.-краєзнавча конф. Тези доп.— Вінниця.— 1989.— С. 12.

⁴ *Маркевич В. И.* Многослойное поселение Новые Русешты 1 // КСИА.— 1970.— Вып. 123.— С. 64, 65.— Рис. 15, 13; *Кусургашева А. П.* Антропоморфная пластика из поселения Новые Русешты 1 // КСИА.— 1970.— Вып. 123.— С. 71, 74.— Рис. 16, 4.

⁵ *Амброз А. К.* Земледельческий культовый знак-символ (ромб с крючками) // СА.— 1965.— 3.

⁶ *Рыбаков Б. А.* Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА.— 1965.— 2.

⁷ *Бибииков С. Н.* Культовые женские изображения раннеземледельческих племен Юго-Восточной Европы // СА.— 1951.— Т. 15; *Бибииков С. Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА.— 1953.— 38.— С. 204—263.

⁸ *Бибииков С. Н.* Раннетрипольское поселение...— С. 259.

⁹ *Jerome.* L'epoque neolitique dans la vallée du Tansus // Rev. Archeol.— Paris, 1901.— T.XXXIX.

¹⁰ *Dumitrescu V.* La plastique anthropomorphe en argile de la civilisation eneolitique Balkano-Danubienne de type Gumelnica // Jahrb. prahist. u.ethnogr. Kunst, 1932-1933.— Berlin, 1934.

¹¹ *Збеневич В. Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К, 1989.— С. 165.

¹² *Погожева А. П.* Вказ. праця.

¹³ *Гусев С. О., Заєць І. І.* Трипільське поселення Ворошилівка на Південному Бузі // Подільська старовина.— Вінниця, 1993.— С. 75.— Рис. 16, 4.

¹⁴ *Гусев С. О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1993.— С. 14.

¹⁵ *Антонова Е. В.* Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии.— М., 1977.— С. 110, 111, 115.

¹⁶ *Бибииков С. Н.* Раннетрипольское поселение...— С. 255, 256.

С. А. Гусев

НОВЫЕ ДАННЫЕ О КУЛЬТОВОЙ ПЛАСТИКЕ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В религиозной системе первобытного земледельца наиболее важную роль играл культ плодородия. В обрядах этого культа трипольской культуры широко использовались женские статуетки. Ритуальное действие состояло и в добавлении зерен к керамической массе, из которой изготавливались фигурки. Впервые на это было указано С. Н. Бибииковым. Однако, если во времена раннего Триполья (Лука-Врублевская, Бернашевка) зерно подмешивали обильно, на более развитом уровне этой культуры их стали вдавливать в женские фигурки по отдельности, в частности в области гениталий. Это, с одной стороны, является ярким утверждением единства образцов «Земля» и «Мать». С другой стороны, сравнение материалов ранней и средней трипольских культур (VI—VII, VII) дает возможность зафиксировать эволюцию ритуала важнейшего культа поры раннего земледелия — культа плодородия, впервые в археологической практике.

NEW DATA ON CALT PLASTICS OF THE TRIPOLIAN CULTURE

On the religion system of savage agricultural man the cult of fertility played the most important role. On ceremonies of this cult of Tripolian culture the female statues were widely used. The best way of reproducing of such practice was the adding of corns to the ceramic mass of the bigures. The first person who mentioned it was S. N. Bibikov. But, if in the early Tripolie (Luka-Vrublevetska, Bernashivka) corns were adding henerousty, then on the developed level of the culture (Vilshanka, Tsvizhin, Voroshylivka) corns were sgeuzing singulary in the body of statues, partucualary in the place of genital. On one hand it's the bright approvations «Earth» and «Mother» and on the other the comparison of the early Tripolie (A) and the middle Tripolie (BI—DII, BII) materials gives an opportunity to fix for the first time in the archaeological practice, the evolution of the rite of the most important early agricultural cult of the fertility.

О НЕКОТОРЫХ КУЛЬТОВЫХ ПРЕДМЕТАХ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ НАГОРНОЕ II (БОЛГРАД-АЛДЕНЬ II)

Н. В. Рындюк, Н. Н. Скакун

Статья посвящена введению в научный оборот группы глиняных изделий, относящихся к культовым предметам и происходящих из гумельницкого поселения Нагорное II.

Расположенное на высокой террасе пресноводного озера Кагул многослойное поселение Нагорное II, нижний горизонт которого относится к энеолитическому времени (Болград-Алденъ II), было открыто Л. В. Субботиным в 1964 г., тогда же были проведены и шурфовочные работы¹. Затем в течение нескольких лет (1966, 1969, 1971 гг.) на памятнике проводились раскопки², результаты которых были отражены в ряде публикаций, в том числе и в обобщающих работах по гумельницким поселениям Левобережья низовьев Дуная³. С начала 80-х гг. стационарные раскопки в Нагорном II проводятся силами Энеолитического отряда (рук. Н. Н. Скакун) Института истории материальной культуры АН России (С.-Петербург)⁴.

С. Н. Бибииков, анализируя первые итоги работ 60-х гг., писал о выделении на памятнике двух энеолитических слоев⁵. Однако наши более поздние раскопки не дали безусловного подтверждения этого мнения. Сейчас имеются данные, позволяющие говорить о существовавших перепланировках отдельных участков в энеолитическое время: засыпка некоторых ям и выравнивание этой площади. Поскольку строительные работы 60-х гг. сильно разрушили поселение, возможность уточнения стратиграфии с помощью открытия новых сооружений маловероятна. Большие надежды мы возлагаем на детальный анализ полученных материалов⁶.

Настоящая публикация посвящена введению в научный оборот группы глиняных изделий, интерпретируемых как культовые предметы и происходящих из раскопок 1983—1988 гг. Здесь мы не касаемся антропоморфной пластики и ромбовидных амулетов, которые достаточно многочисленны, имеют оригинальный облик и могут послужить темой отдельной работы.

Вся публикуемая коллекция подразделяется на пять групп.